

УДК 821.161.2.09

**«ХТО МОСКАЛЯ ОБ'ЇХАВ ЗРОДУ?»:
ПОЕМА «ЕНЕЇДА» І. КОТЛЯРЕВСЬКОГО
В КОНТЕКСТІ КРУТІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

Денис Чик

ORCID ID: 0000-0002-4304-114X

Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія імені Тараса Шевченка
пров. Ліцейний, 1, м. Кременець, Тернопільська обл., Україна, 47003

denyschuk@ukr.net

Ольга Чик

ORCID ID: 0000-0002-9567-7633

Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія імені Тараса Шевченка
пров. Ліцейний, 1, м. Кременець, Тернопільська обл., Україна, 47003

olga_chyk@meta.ua

У статті розглянуто поему І. Котляревського «Енеїда» в річці пікарескої літератури. Оскільки проблема існування крутійської літератури у XVIII – XIX ст. вивчена ще неповно, таке дослідження є актуальним. У своєму найвідомішому творі письменник звертається і до архаїчних витоків крутійської літератури, її побутування в українському фольклорі, і до її вершинних форм у європейських літературах XVIII ст. – романів А. Р. Лесажа та його численних наслідувачів. Автори стверджують, що у творі спостерігаємо успадкування основних ознак крутійської прози, адже сюжет мандрів Енея і троянців кореспондує з магістральним сюжетом класичного крутійського роману, який умовно можна назвати «сюжетом-подорожжю». Психологічну основу образу Енея складає архетип трикстера, оприявнений в пікаро, який демонструє вдалу адаптацію до нових соціальних умов. Зроблено також припущення про усвідомлену рецепцію в поемі центральних образів оригінальних і перекладних пікареских романів західноєвропейських і російських письменників.

Ключові слова: *крутійський роман, пікаро, архетип трикстера, маски трикстера, пікареска.*

Відомо, що крутійська література з'являється під час так званих перехідних історичних епох, коли відбувається ламання та нищення застарілих ідеологій, релігій, суспільно-політичних устроїв тощо. Критичне відображення процесів, які кардинально змінюють суспільство, його світобачення та самосприйняття, спостерігається в усіх класичних зразках крутійської літератури, а не лише в найбільш поширеному та відомому її жанровому різновиді – крутійському (пікарескому, шахрайському) романі.

В українському літературознавстві проблема оприявнення крутійської літератури у XVIII – XIX ст. досліджена ще неповно й радше спорадично – найчастіше її принагідно пов'язують з творчістю В. Наріжного, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Гоголя (Ю. Манн, П. Михед, Є. Сохацька, В. Трофименко та ін.). У нещодавно перекладеній на російську мову ґрунтовній монографії німецького літературознавця Ю. Штридтера «Плутовской роман в России: к истории русского романа до Гоголя» всебічно вивчено так звану догоголівську епоху крутійського роману й, з-поміж інших творів, досліджується крутійський роман В. Наріжного [25]. Схожі системні масштабні студії рецепції

західноєвропейського крутійського роману та й загалом крутійських жанрів в українській літературі XVII–XIX ст. ще чекають на літературознавців.

Чи не вперше рецепцію крутійської літератури в поемі «Енеїда» І. Котляревського зауважив М. Яценко, коли акцентував її зв'язок з «барочним стилем і світобаченням крутійського роману через своєрідну антитезу, що в дусі амбівалентності народної сміхової культури пародіює та рішуче заперечує трагізм барочного світосприймання» [28, 243]. Попри постійні наголошування сучасних дослідників І. Лімборського, Є. Нахліка, М. Ткачука та інших на близькості поеми до літературної традиції європейської пікарески (наприклад, «нашим першим крутійським романом» називає її літературний критик О. Шинкаренко [23]), питання наявності структурних елементів крутійського роману в «Енеїді» І. Котляревського має принагідний характер і тому потребує детальнішого розгляду.

На нашу думку, бурлескно-травестійну поему І. Котляревського «Енеїда» було конструйовано за жанровими законами європейської крутійської літератури, яку автор, беззаперечно, добре знав. У своєму *opus magna* письменник повертається і до архаїчних витоків крутійської літератури, її побутування в українському фольклорі, і до її вершинних форм у європейських літературах XVIII ст. – романів А. Р. Лесажа та його численних наслідувачів.

З. Плавскін пов'язував зародження крутійського роману в іспанській літературі XVI ст. із закономірною реакцією на естетизацію дійсності в лицарському та пасторальному романах – прагненням до пошуку засобів реалістичного зображення складних економічних і соціальних процесів у суспільстві [13, 41]. На роль викривача, який став би ідеальним дослідником соціуму зсередини, було обрано пікаро – шахрая та пройдисвіта, що шукає удачі та талану. Пікаро – носій гострокритичного начала – руйнує стару світобудову й, будучи її ж породженням, намагається знищити підвалини цього «старого світу» зсередини. Сюжет крутійських романів складається з окремих епізодів, з'єднаних між собою центральним образом пікаро, який пристосовується до жорстоких «правил» виживання в суспільстві, а Доля і Випадок визначають його заплутаний життєвий шлях. Цікаво, що стиль оповіді, як правило, витримано в бароковій похмурості та саркастичності [13, 43–45]. Щоправда, літературний образ крутія не є породженням власне барокової літератури. Відповідні прототипи зустрічаються вже в античній літературі (давньогрецькі міфи, «Сатирикон» Петронія), середньовічних шванках (наприклад, цикл шванків «Der Pfaffe Amis» («Панотець Аміс») німецького письменника-аноніма XIII ст., що писав під псевдонімом Штрікер) і фаблію тощо, проте першим літературним «архетипним» взірцем жанрового різновиду крутійського роману більшість літературознавців вважає саме анонімний роман «La vida de Lazarillo de Tormes y de sus fortunas y adversidades» («Життя Ласарильйо з Тормеса: його незгоди та злигодні», 1554), який окреслив основні ознаки пікарески. Наступним знаковим твором для розвою крутійського роману через більш ніж 150 років стала публікація «L'Histoire de Gil Blas de Santillane» («Історія Жиль Блаза з Сантильяни», 1715–1735) французького письменника і

перекладача А. Р. Лесажа, який «вдихнув» нове життя в суто «іспанський жанр» і спровокував появу цілої когорти наслідувачів в західно- та східноєвропейських літературах XVIII – початку XIX ст. Значення рецепції російських перекладів А. Р. Лесажа для появи крутійського роману та імплементації його окремих ознак в інших жанрах української та російської літератур важко переоцінити.

За твердженням С. Стебліна-Каменського, у приватній бібліотеці І. Котляревського були не лише романи, позначені впливом пікарески, на зразок «*El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*» («Хитромудрий ідальго Дон Кіхот з Ламанчі») М. де Сервантеса де Сааведри, а й зразки крутійського роману – скажімо, «*Les amours du chevalier de Faublas*» («Амурні пригоди шевальє Фоблаза») Ж. Б. Луве де Курве та ін. Також у книгозбірні полтавського літератора був і згаданий вище роман «*Histoire de Gil Blas de Santillane*» («Історія Жиль Блаза з Сантильяни») А. Р. Лесажа [17, 94] (щоправда, невідомо, чи в оригіналі, чи в російському перекладі 1754–1755 рр. («Похождения Жилблаза де Сантилланы, Описанныя г. Ле Сажем, А переведенныя Академии Наук переводчиком Васильем Тепловым») або пізніші видання 1760–1761 рр., 1768 р., 1775 р., 1781–1783 рр., 1792 р.), який, на наше переконання, вплинув на поетикальні засади поеми «Енеїда».

Не можна відкидати і безпосереднє знайомство І. Котляревського з першоджерелом вищезгаданого роману А. Р. Лесажа. Адже відомо, що літератор вільно володів французькою мовою та навіть виконував на замовлення переклади богословських праць (на підставі цього факту Є. Нахлік припускає також і знайомство українського письменника з французьким перекладом «Енеїди» Вергілія [11, 66]). У XVIII – на початку XIX ст. у Російській імперії читачі знайомилися з пікарескними романами не тільки французької літератури, а й іспанської та британської, але саме завдяки перекладам з французької мови. Іспанський пікарескний роман перекладали не з оригіналів, а з поширених обробок того самого А. Р. Лесажа чи з інших французьких перекладів, а британський представляв зразки впливів «*L’Histoire de Gil Blas de Santillane*» та інших романів цього ж письменника [24].

Для жанру крутійського роману характерними є такі риси: 1) пікаро сам веде оповідь у формі автобіографічних записок чи сповіді, що містять чітко конструйовані пов’язані між собою епізоди; 2) головний герой є з тих чи тих причин вигнанцем зі свого світу чи певного суспільного прошарку; 3) якщо в класичному *Bildungsroman*’і головним є мотив виховання, то в крутійському – мотив антивиховання; 4) пікаро (навіть якщо це і збіднілий дворянин, який через певні життєві обставини опиняється на соціальному дні) змушений виконувати функцію слуги / денщика / дворецького, що й допомагає відкрити таємниці та «скелети у шафі» своїх господарів, а також указати читачеві на певні кричущі вади тогочасного суспільства; 5) пікаро – конформіст, який не прагне змін у суспільстві, не хоче бути їх призвідником, для нього першорядне – здобути власне «тепле» місце в існуючій соціальній ієрархії; 6) пікареска є своєрідними історичними анналами доби, адже в ній відображено повсякденне

життя суспільства [21, 107]. Певна річ, у поемі І. Котляревського спостерігається певна модифікація жанрових ознак крутійського роману відповідно до канонічних вимог «власного» жанру – бурлескно-травестійної поеми, стилю, літературного напрямку, авторського бачення та потреб часу. Поема є своєрідним козацьким літописом «навиворіт» про похід запорозьких лицарів, в ній оспівано славні епізоди боротьби з татарськими ордами, гетьманати П. Сагайдачного і Б. Хмельницького, битви під Бендерами і Полтавою тощо. На відміну від класичної крутійської оповіді, нарація в поемі здійснюється у формі не автобіографії, а хроніки пригодницького анабасису.

У творі І. Котляревського чітко увиразнено погляди автора на козацьке минуле України – якщо до запорізьких козаків він ставиться зневажливо (як до розбишак та п'яниць), то до Гетьманату підходить з глибокою повагою. Т. Гундорова зауважила в «Енеїді» оприявлення авторського ідеалу локальної національної автономії через перевертання імперської культури та сублімацію фантастично-образного українства [5, 20]. Історик С. Плохій натомість пропонує не прочитувати поему як певну завершену політичну програму. На його переконання, вибір бурлеску свідчить про «несерйозність», мовну гру автора, який також «експериментує» з сюжетом, додамо, й з жанром, синтезуючи травестійну поему та прозову пікареску, а також із образною системою. Втім, мовний вибір, як і тонке відчуття необхідності вписувати власний фольклор у національний міф, дозволили І. Котляревському створити непересічний твір і долучитись до кола тогочасних європейських інтелектуалів, які «формували уявлення про націю не лише як державний устрій із суверенітетом, інвестованим у народ, а й як культурну єдність – сплячу красуню, пробуджену національним відродженням» [14, 202]. Постійні альянзи на теми української історії в тексті дають усі підстави ними не нехтувати – зрештою, їхнє використання має цілеспрямований і смислонаснений характер.

Дослідники «Енеїди» часто закидали авторові то надмірний сміх над українською минувшиною, то надмірні патріотизм і українофільство. Чи не найточнішим визначенням особливостей сатиричного модусу поеми є висновок Є. Сверстюка: «гумор і сатира Котляревського проходить на тій тонкій грані, за якою причаїлось легке юродство і важка соціальна алегорія. За характером сюжетних ситуацій автор впадає в різкий тон, але з такою ризиковано широкою гумористичною гамою він весь час усе ж таки втримується на цій слизькій грані. Тільки великим талантам властиве таке чуття міри й такту» [16, 136]. Соціальний алегоризм, про який пише вчений, проступає за нашаруванням саркастичного сміхового тла, вибудовуючи грандіозну систему альянзів на життя українців у Російській імперії кінця XVIII ст. Цей в'їдливий сміх над власною історією, суспільством, його життям і повсякденним побутом Ю. Тамаш вдало пояснює намаганням сміхом утвердити майбутнє власного народу, з легкістю попрощатися з померлими заради ствердження перспективи для живих – отже, в поемі національний ідеал виражається побіжно, але є вільним від власної величі та серйозності [18, 79].

Поширеною є думка, що події в поемі хронологічно прив'язані до періоду після 1783 року, коли було ліквідовано та приєднано до Російської імперії Кримське ханство, та до діяльності повстанського ватажка С. Гаркуші (1739–1784) [8, 32, 124]. До того ж, саме в 1783 р. з'являється указ російської імператриці Катерини II про закріпачення селян Лівобережної України – указ, який підсумував потуги імперії уярмити вільне козацтво та селян (та й Енеєві Зевес обіцяє царство, у якому той заведе панство й погонить усіх на панщину – очевидно, козацька вольниця, за задумом бога богів, завершиться після зруйнування Трої-Січі [8, 32]). У творі помітним є замилювання автора старовиною, що виявляється через постійні алюзії на «Золотий Вік» Гетьманщини:

Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикovalo,
Не знавши: стій, не шевелись;
Так славнії полки козацькі
Лубенський, Гадяцький, Полтавський
В шапках було, як мак, цвітуть.
Як грянуть, сотнями ударять,
Перед себе списи наставлять,
То мов мітлою все метуть [8, 141–142].

Так, важливим, на думку дослідників, є вибір історичного моменту для основного підтексту поеми – міграція п'яти тисяч козаків до Дунаю після оточення та знищення російським генералом П. Текелієм (Текеллі-Поповичем) Запорізької Січі в 1775 р. [22, 8]. Тож заснування Риму троянцем Енеєм і його побратимами у версії І. Котляревського можна прочитати як авторську інтерпретацію історії заснування Задунайської Січі, яка була відома йому «з перших уст». Як уважає авторитетний дослідник творчості письменника Є. Кирилюк, І. Котляревський міг бути ймовірним активним учасником переговорів головнокомандувача російської імперської армії, генерала від кавалерії І. Міхельсона із задунайськими запорожцями (на той час – це Усть-Дунайське буджацьке військо) задля заохочення тих до участі у війні з Туреччиною [7, 40–41].

Створення алюзійної системи було б неможливим без пікаро, який зустрічається з представниками усіх суспільних прошарків (блискучою метафорою соціальної стратифікації Малоросії як російської провінції останніх десятиліть XVIII ст. є подорож Енея в пекло) і в такий спосіб здійснює умовний соціальний зріз. Долю пікаро тут корегує грізний Зев(е)с, який, на диво, нічого не може вдіяти проти Випадку (бо ним керує «суча дочка» Юнона). Образ пікаро є складним і суперечливим за своєю суттю, дати йому однозначне трактування важко, адже «він стоїть поза захистом і звинуваченням, поза прославлянням і викриттям, він не знає ні покаєння, ні самовиправдання, він не

співвіднесений із жодною нормою, з жодною вимогою чи ідеалом, він не єдиний і не витриманий з точки зору наявних риторичних єдностей особистості» [1, 163]. Еней є важливою іграшкою в руках одних богів і дратує інших, накликаючи на себе випробування, – саме олімпійці визначають його життєвий шлях і, якщо треба, різко втручаються. З іншого боку, він є достатньо самостійним і самовпевненим, а тому намагається опиратися забаганкам богів і богинь з Олімпу, вступаючи з ними в гнівні та образливі суперечки.

Психологічну основу пікаро Енея складає архетип трикстера, який, за класичним визначенням К. Г. Юнга, є колективним образом тіні й об'єднує всі негативні риси людини, що є характерним для крутійської прози [27, 344, 355]. Чи не вперше образ Енея як трикстера в поемі І. Котляревського принагідно означив український учений М. Ткачук [19, 103], але таке означення потребує ґрунтовного розгляду.

Трикстер постає водночас творцем і руйнівником, ошуканцем і жертвою шахрайства, для нього «не існує ні моральних, ні соціальних цінностей; він керується виключно власними пристрастями і апетитами» [15, 7–8]. У різних ситуаціях пікаро надягає різні маски трикстера – п'яниці, звідника, шахрая, гультіпаки, хороброго вояки. І. Котляревський презентує Енея передусім як волоцюгу, який «на всеє зле удавсь проворний». У першій частині Еней – залицяльник, який зваблює вдову Дідону, а в наступних – п'яниця, шахрай і також хоробрий козацький отаман. Показовим є опис залицяння Енея до Дідони – ставши володарем серця гостинної вдови, провідник троянців ладен забути про своє високе покликання й залишитися назавжди:

Еней же зараз догадався,
Коло Дідони терся, м'явся,
її щоб тільки вдовольнить [8, 39].

Це типова поведінка пікаро – вписатися в соціум, для чого підходять будь-які нечесні способи, хитрощі й обман, але при цьому треба відстоювати ілюзорне поняття «честі» [12, 556]. Еней таким і постає: його шлях до високої місії є шляхом пікаро, який за найліпшої нагоди бенкетує, бо ж між застіллями терпить лютий голод і злигодні. Через його високе покликання боги постійно відривають Енея від улюблених занять: бенкетів і молодечих бешкетів. Так, зустрівши Дідону в пеклі, крутій Еней укотре готовий забути про свої земні справи:

Тепер же, коли хоч, злигаймося
І нумо жить так, як жили,
Тут закурім, заженіхаймося,
Не розлучаймося ніколи;
Ходи, тебе я помилую,
Прижму до серця – поцілую... [8, 100].

Як відомо, образ крутія в пікарескних романах будувався за принципом антитези образу лицаря. Звитяжним чеснотам і благородним рисам характеру лицаря протиставлялися ниці та приземлені помисли, корисливі мотиви вчинків нечесного, підлого та злодійкуватого пікаро, який демонстрував, з-поміж іншого, хибність, позірність і питоме честолюбство високих ідеалів європейського лицарства. Й. Гейзінга дає блискучий аналіз ідеї середньовічного європейського лицарства і також висновує про те, чому вона, попри тривкість і поширеність, зазнала подальшого занепаду, висміювання, пародіювання та зневажання. Зникнення соціальної необхідності відповідного ідеалу, поглиблення невідповідності між реальним життям і фіктивними лицарськими ідеалами, поява критики взірців лицарства як помпезного спектаклю – все це, на думку вченого, спричинилося до занепаду, а відтак і відкинення лицарства як анахронізму та неприйнятної системи цінностей у нових суспільно-політичних та історико-культурних умовах [20, 217–218].

Подібна до описаної вище криза козацького лицарства, як простежуємо в поемі, полягає у вимушеному та нав'язаному насильно відході від застарілих ідеалів і перехід до рецепції та культивування нових – імперського стибу. Троянці-вигнанці вже не є учасниками звитяжних походів П. Сагайдачного, зокрема й переможного походу проти Московського царства 1618 року, вони навіть не колишні пікінери (кавалерійські полки, вперше створені Російською імперією у 1764 р. після ліквідації Запорізької Січі), про яких вони співають пісень під час морських мандрів. Це радше представники російських кавалерійських або карабінерних полків кінця XVIII ст., що поєднують у собі козацький гарт прадідів, але й набувають чужинських ознак – так, наприклад, швидко вивчають чужу мову (в поемі це – латина). Як переконливо зазначає А. Горбань, «на відміну від сюжету мандрів, у сюжеті завоювання троянці у травестії автора маркуються або як козаки промосковської орієнтації, або навіть не як українці, а як москалі» [4, 9]. Справді, сам письменник, офіцер Сіверського карабінерного полку й учасник російсько-турецької війни у 1806–1807 рр. з відмінним послужним списком [2, 95–96], називає троянців москалями саме в значенні солдатів російської імперської армії:

Но у троянського народу
За шаг алтина не проси;
Хто москаля об'їхав зроду?
А займеш – ноги уноси.
Завзятого троянці кшталту,
Не струсять нічийого гвалту
І носа хтось кому утнуть;
І няньчину всю рать розбили –
Скалічили, розпотрошили
І всіх в тісний загнали кут [8, 136].

Сюжет мандрів Енея і троянців кореспондує з магістральним сюжетом

класичного крутійського роману, який умовно можна назвати «сюжетом-подорожжю». За задумом автора, троянці після зруйнування Трої-Січі переживають кризу лицарства й тому зображені як типові пікаро, що шукають собі кращої долі. Троянці є ватагою «хрещених» розбишак, яка з усіх богів найохочіше служить Бахусу, живе сьогоднішнім днем і при найліпшій нагоді вміло інтегрується в чужий соціум для задоволення власних потреб:

Були бурлаки сі моторні,
Тут познайомились той час,
З диявола швидкі, проворні,
Підпустять москаля якраз.
Зо всіми миттю побратались,
Посватались і покумались,
Мов зроду тутечка жили;
Хто мав к чому яку кебету,
Такого той шукав бенкету,
Всі веремію підняли [8, 72–73].

Криза козацької шляхетності після зруйнування Трої-Січі демонструється й описом подарунка матері – Енеєвого щита. На ньому нібито зображено вірці лицарства, а насправді персонажі відомих народних казок і популярних серед невибагливих читачів лицарських романів. Щит перетворюється на лубок, а опис обладунків лицаря стає пародією на спорядження воїна:

На щиті, в самій середині,
Під чернь, з насічкою золотою,
Конала муха в павутині,
Павук торкав її ногой.
Поодаль був малий Телешик,
Він плакав і лигав кулешик,
До його кралася змія
Крилатая, з сім'ю главами,
З хвостом в верству, страшна, з рогами,
А звалася Жеретія.
Вокруг же щита на заломах
Найлуччі лицарські діла
Були бляховані в персонах
Іскусно, живо, без числа:
Котигорох, Іван-царевич,
Кухарчич, Сучич і Налетич,
Услужливий Кузьма-Дем'ян,
Кощій з прескверною ягою,
І дурень з ступою новою,
І славний лицар Марципан [8, 164].

В образі Енея актуалізується архетипний образ, який виконує не примітивну та архаїчну роль штукаря, а функціонує і як трикстер (додамо, що функція пікаро, за визначенням І. Качуровського є «страждальною» – це постійне шукання виходу зі скрутних ситуацій [6, 177]), і як культурний герой новітнього типу, що з'являється під час перетворення світоглядних парадигм – зміни в тогочасній Україні кінця ХІХ ст. устрою Гетьманщини на Російську імперію. В. Матвіїшин зауважив, що в поемі відтворено фактично всю перехідну епоху від Гетьманщини до нових форм життя, «коли поступово посилювався соціальний і національний гніт і царизм намагався перетворити Україну на провінційну губернію Російської імперії» [9, 21]. Як ми вже зазначали, у центрі зображення крутійських творів – складнощі переходу між епохами. Такою є, наприклад, російська «Повість о Фроле Скобееве», що з'явилася у реформаторську епоху Петра І, показує схожого на європейського крутія тип шахрая, який символізує перехідність між соціальними прошарками. Так само, згадана вище пікарескна «Histoire de Gil Blas de Santillane» А. Р. Лесажа, побудована нібито на «іспанському матеріалі», насправді зображує складну ситуацію в Франції після війни за іспанський спадок.

Є. Мелетинський назвав трикстера комічним дублером культурного героя, який персоніфікує громаду [10, 26] – так, у поемі І. Котляревського Еней символізує засновника нового територіального складника імперії – Малоросійської губернії – українського козака-шляхтича, який активно пристосовується до нових умов, наприклад, задля загальноімперської справи здатний вивчити чужу мову, перейняти чужі звичаї та інтегруватися в російське дворянство.

Сучасний російський дослідник Д. Гаврилов визначає сім основних ознак архетипу трикстера: трикстер приносить хаос в усталений світ, перетворюючи його з ідеального в реальний; результати дій трикстера невідомі йому самому, адже він – ініціатор і провокатор соціально-культурних змін; трикстер – посередник між світами та соціальними групами – сприяє взаємному обміну культурними цінностями та відкриває незвідане; йому підвладні всі мистецтва, він здобуває необхідну інформацію, порушуючи соціальні та космогонічні заборони; трикстер – аморальна постать, видається часто нерозсудливим, має виразні риси спокусника та ненажери; трикстер – гравець, який не завжди може перемогти і часто стає жертвою власної хитрості або дурості; він може виступати в ролі недосвідченого юнака або Старого Мудреця [3, 67–68].

Простежимо ознаки типології трикстера за Д. Гавриловим у образі Енея. Еней вносить хаос у життя Карфагену і одразу ж уживається в роль п'яниці та розпусника. Неймовірний безлад троянці чинять у Кумській землі. Руйнування та війни приносить майбутній засновник Риму в країну латинян (1 ознака). Еней виступає ініціатором втечі з захопленої греками Трої та всіх витівок подорожуючих троянців, наприклад, затіває ігрища на Сицилії [8, 53] (2 ознака).

Будучи продуктом старої епохи, Еней виступає також і творцем нової держави, яка постане і буде жити з принципово іншого джерела – країни латинців, очільник якої, як спостерегли сучасні дослідники, нагадує

російського царя. Тут Еней – мудрий полководець та хоробрий військовий, що цілком розуміє покладену на нього верховним богом почесну місію – заснувати могутню державу Рим. Отже, пікаро Еней виконує чи не основну, за визначенням М. Еліаде, функцію трикстера – бути реформатором і творцем нового світу [26, 230] (3 ознака). По дорозі до країни латинян Еней постійно порушує волю Зевса, знаходячи на своєму морському шляху все нові забави й порушуючи певні соціальні правила (4 ознака). Як ми вже зазначали, у першій і другій частинах поеми Енея зображено великим п'яницею [8, 52]. Утім, як і інші троянці, Еней – ненажера, а також бабій (5 ознака). Стаючи жертвою підступів Юнони, син Венери все ж знаходить вихід із, здавалося б, безнадійних ситуацій. Тож Еней проявляє водночас і дурість, і неросудливість, і мудрість ватажка троянців (6 і 7 ознаки). Показовим є опис грізного козацького отамана Енея і його порівняння з російським державним діячем князем Г. Потьомкіним – «козаком Грицьком Нечесою», який власне і виступив у 1775 р. ініціатором ліквідації Запорізької Січі, а князівський титул отримав після колонізації Криму:

Еней од радості не стямивсь,
Що Турн виходить битись з ним;
Оскалив зуб, на всіх оглянувсь
І списом помахав своїм.
Прямий, як сосна, величавий,
Бувалий, здатний, тертий, жвавий,
Такий, як був Нечеса-князь;
На нього всі баньки п'ялили,
І сами вороги хвалили,
Його любив всяк – не боявсь [8, 238].

Проглядається паралель між реальною постаттю Г. Потьомкіна й пікаро Енеєм – герой поеми І. Котляревського теж є реформатором, а стосовно землі царя Латина виступає колонізатором, який асимілюється сам і асимілює своїх підданих.

Таким чином, у поемі І. Котляревського спостерігаємо успадкування основних ознак крутійської прози, передусім у авантурній фабулі твору, для показу нового устрою українців на правах безправної колонії, коли основа колишнього Гетьманату – козацтво – безповоротно втрачало свої привілеї та й, за певних умов, культурну й мовно-національну ідентичність. Психологічним підґрунтям бурлескно-травестійного переосмислення традиційного літературного образу Енея стала актуалізація архетипу трикстера, що оприявнює себе в пікаро – вихідця з козацької шляхти, який демонструє вдалу адаптацію до нових соціальних умов. Тож можна припустити й усвідомлену рецепцію в поемі центральних образів оригінальних і перекладних пікареских романів західноєвропейських і російських письменників, які були відомі І. Котляревському.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бахтин М. Слово в романе. К вопросам стилистики романа // Собрание сочинений / Михаил Михайлович Бахтин. – Москва : Русские словари ; Языки славянских культур, 2012. – Т. 3 : Теория романа (1930–1961 гг.). – С. 9–179.
2. Борзенко О. І. Сентиментальна «провінція» : Нова українська література на етапі становлення / Олександр Іванович Борзенко. – Харків : Харків. націон. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2006. – 322 с.
3. Гаврилов Д. А. Трикстер. Лицедей в евроазиатском фольклоре / Д. А. Гаврилов. – Москва : Социально-политическая мысль, 2006. – 252 с.
4. Горбань А. Алюзійний простір «Енеїди» І. Котляревського: колоніальний аспект [Електронний ресурс] / Анфіса Горбань // Літературознавчі студії. – 2010. – Вип. 4. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/6903>.
5. Гундорова Т. Перевернений Рим, або «Енеїда» Котляревського як національний наратив / Тамара Гундорова // Наукові праці ЧДУ імені Петра Могили. – 2004. – Т. 29. – Вип. 16. – С. 17–28.
6. Качуровський І. Пікарескна література та її еволюція // Генерика і архітектоніка / Ігор Качуровський. – Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. – Кн. 2. – С. 177–180.
7. Кирилук Є. П. Іван Котляревський. Життя і творчість / Євген Прохорович Кирилук. – Київ : Дніпро, 1981. – 287 с.
8. Котляревський І. П. Енеїда. Поема. Наталка Полтавка. П'єса. Москаль-чарівник. П'єса / І. П. Котляревський ; передм. та прим. Б. Деркача. – Київ : Дніпро, 1987. – 366 с. – (Б-ка української класики «Дніпро»).
9. Матвіїшин В. «Енеїда» Івана Котляревського як епохальне явище в зародженні українського перекладу // Український літературний європеїзм : монографія / Володимир Матвіїшин. – Київ : Академія, 2009. – С. 16–22. – (Серія «Монограф»).
10. Мелетинский Е. М. Культурный герой / Е. М. Мелетинский // Мифы народов мира : энциклопедия / гл. ред. С. А. Токарев. – Москва : Сов. энциклопедия, 1980–1982. – Т. 2 : К – Я. – 1982. – С. 25–28.
11. Нахлік Є. К. Перелицьований світ Івана Котляревського: текст – інтертекст – контекст : монографія / Є. К. Нахлік ; наук. ред. В. Панченко. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2015. – 543 с. – (Серія «Літературознавчі студії» ; вип. 21).
12. Пискунова С. «Мертвые души» и «Хитроумный идалго Дон Кихот Ламанчский» (к новой постановке проблемы) / Светлана Пискунова // Язык и культура: факты и ценности : К 70-летию Юрия Сергеевича Степанова / отв. ред. Е. С. Кубрякова. – Москва : Языки славянской культуры, 2001. – С. 555–564.
13. Плавский З. И. Испанская литература XVII – середины XIX века : уч. пос. для ст. пед. ин-тов и фак. иностр. яз. / З. И. Плавский. – Москва : Высш. шк., 1978. – 286 с.
14. Плохій С. Брама Європи / Сергій Плохій ; пер. з англ. Романа Клочка. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 496 с.
15. Радин П. Трикстер : исследование мифов североамериканских индейцев с комментариями К. Г. Юнга и К. К. Керенъ / Пол Радин ; пер. с англ. В. Кирющенко. – Санкт-Петербург : Евразия, 1999. – 288 с.
16. Сверстюк Є. Котляревський сміється // Вибране / Євген Сверстюк ; упорядк. І. Кошелівця. – [Б. м.] : Сучасність, 1979. – С. 117–149.
17. Стеблін-Каменський С. П. Спогади про І. П. Котляревського / С. П. Стеблін-Каменський // Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях / упорядкування, вступна стаття А. Залашка. – К. : Дніпро, 1969. – С. 91–110.
18. Тамаш Ю. Українська література між Сходом і Заходом / Юліан Тамаш ; пер. з сербської Н. Шарко ; передмова проф. Л. О. Белея. – Ужгород : Гражда, 2013. – 236 с. – (Серія “Ucrainica: moderna”; Кн. І).

19.Ткачук М. П. Творчість Івана Котляревського: антропологічний та естетичний дискурси : монографія / М. П. Ткачук. – Суми : СумДУ, 2009. – 216 с.

20.Хейзинга Й. Осень Средневековья / Йохан Хейзинга ; сост., предисл. и пер. с нидерл. Д. В. Сильвестрова ; коммент., указатели Д. Э. Харитоновича. – СПб. : Изд-во Ивана Лимбаха, 2011. – 768 с.

21.Чик Д. Жанр крутійського роману у творчості Г. Квітки-Основ'яненка і В. Теккерея / Денис Чик // Південний архів (Збірник наукових праць. Філологічні науки). – Херсон : Херсонський державний університет, 2015. – Вип. LXIII. – С. 106–110.

22.Шевчук В. О. Вершинний твір українського бароко : Літературознав. дослідж. «Енеїди» І. Котляревського / В. О. Шевчук. – 3-тє вид. – К. : Веселка, 2008. – 38 с. – (Урок л-ри).

23.Шинкаренко О. «Фаршрутка» Івана Семесюка: пригоди метафізичного пікаро з буряками [Електронний ресурс] / Олег Шинкаренко. – Режим доступу: <http://www.chytomo.com/issued/farshrutka-ivana-semesyuka-prigodi-metafizichnogo-pikaro-z-buryakami>.

24.Штридтер Ю. «Плутовской роман» в России: на пути к исследованию. Плут плуту рознь: серьезно о шутовском [Електронний ресурс] / Юрий Штридтер. – Режим доступу: <http://gefter.ru/archive/14539>.

25.Штридтер Ю. Плутовской роман в России: к истории русского романа до Гоголя / Ю. Штридтер ; пер. с нем. В. Брун-Цехового и Д. Бордюгова. – Москва : АИРО-XXI; СПб.: Алетейя, 2014. – 416 с. – (Серия «АИРО – первая публикация в России» под ред. Г. А. Бордюгова).

26.Элиаде М. Космос и история : избр. работы : пер. с фр. и англ. / Мирча Элиаде ; общ. ред. И. Р. Григулевича, М. Л. Гаспарова. – М. : Прогресс, 1987. – 312 с.

27.Юнг К. Г. Психология образа трикстера // Душа и миф : шесть архетипов / Карл Густав Юнг ; [пер. А. А. Спектор]. – Минск : Харвест, 2004. – С. 338–358.

28.Яценко М. Т. На рубежі літературних епох: «Енеїда» Котляревського і художній прогрес в українській літературі / М. Т. Яценко ; відп. ред. : В. С. Харитонов. – К. : Наукова думка, 1977. – 280 с.

«КТО МОСКАЛЯ ОБЪЕХАЛ СРОДУ?»: ПОЭМА «ЭНЕИДА» И. КОТЛЯРЕВСКОГО В КОНТЕКСТЕ ПЛУТОВСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Денис Чик, Ольга Чик

В статье рассматривается поэма И. Котляревского «Энеида» в ее взаимосвязи с пикареской литературой. Поскольку проблема существования плутовской литературы в XVIII – XIX вв. изучена еще не полностью, такое исследование является актуальным. В своем известном произведении писатель обращается и к архаическим истокам плутовской литературы, ее бытования в украинском фольклоре, и в ее вершинных формах в европейских литературах XVIII в. – романов А.Г. Лессажя и его многочисленных подражателей. Авторы статьи утверждают, что в произведении присутствует рецепция основных признаков плутовской прозы, ведь сюжет странствий Энея и троянцев корреспондирует с магистральным сюжетом классического плутовского романа, который условно можно назвать «сюжетом-путешествием». Психологическую основу образа Энея составляет архетип трикстера, выражающийся в пикаро, который удачно адаптируется в новых социальных условиях. Также предположено, что в поэме мы видим осознанную рецепцию центральных образов оригинальных и переводных пикареских романов западноевропейских и российских писателей.

Ключевые слова: плутовской роман, пикаро, архетип трикстера, маски трикстера, пикареска.

**“WHO HAS EVER DECEIVED THE MOSKAL?”:
THE POEM OF “THE AENEID” BY I. KOTLIAREVSKYI
IN THE CONTEXT OF THE PICAESQUE LITERATURE**

Denys Chyk, Olha Chyk

The article deals with the poem of I. Kotlyarevsky “The Aeneid” in its correlation with the picaresque literature. In view of the fact that the problem of the picaresque literature existence in the XVIII – XIX centuries has not yet been fully studied, such a study is considered to be a contemporary one. In his famous “The Aeneid”, I. Kotlyarevsky addresses the archaic origins of picaresque literature, its subsistence in Ukrainian folklore, and the top versions of the picaresque novel in European literatures of the XVIII century (novels of Alain-René Lesage and his many imitators). The authors of the article assert that the work contains the reception of the picaresque prose’s main features, because the story of Aeneas and Trojans’ wanderings corresponds to the main plot of the classic picaresque novel, which can be conditionally called a “travel story plot”. The psychological basis of the Aeneas’ image is the trickster archetype, expressed in the picaro, who successfully adapts in new social conditions. It is also assumed that in the poem one can see a deliberate reception of the central images of the original and translated picaresque novels of Western European and Russian writers.

Key words: *the picaresque novel, picaro, the trickster archetype, a mask of trickster, picaresque literature.*

Стаття надійшла до редакції 5.10.2017

Прийнято до публікації 29.10.2017